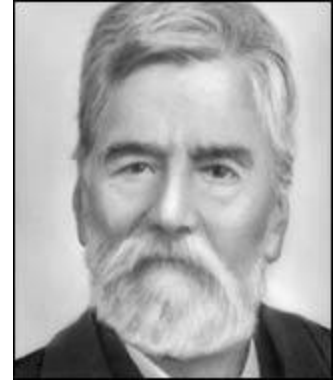

Κουμανούδης Στέφανος Αθ. (1818-1899), γραμματεύς της Εταιρείας (1859-1894)

Σύμβουλος (1852-53, 1858-59), γραμματεύς (1859-1894). Γεννήθηκε στην Αδριανούπολη στις 22 ή 23 Δεκ. 1818. Πατέρας του ήταν ο Αθανάσιος Δημητρίου Κουμανούδης και μητέρα του η Δέσποινα, θυγατέρα Ιωάννου Καραμούζη, από την Αδριανούπολη. Τα πρώτα γράμματα τα έμαθε επτά χρονών από τη μητέρα του πατέρα του Καντίτζα Κουμανούδη και για μικρό διάστημα πήγε στο δημόσιο ελληνικό σχολείο της Αδριανούπολης, γρήγορα όμως ολόκληρη η οικογένεια αναγκάστηκε εξ αιτίας της ελληνικής επανάστασης να φύγει και να εγκατασταθεί στο Βελιγράδι, όπου ο μικρός Στέφανος φοίτησε για ένα χρόνο σε σερβικό δημοτικό σχολείο και έμαθε τα σέρβικα. Το 1826 η ελληνική παροικία του Βελιγραδίου έφερε από την Ήπειρο τον Ζαγορίτη λόγιο Ιωάννη Μισίου Πανταζή, του οποίου επί πέντε χρόνια μαθητής υπήρξε ο Κουμανούδης. Τις σπουδές του συνέχισε με άλλους δασκάλους ως το 1832, τον Γεώργιο Ζαχαριάδη από τα Αμπελάκια και τον Γεώργιο Κλήδη από την Κοζάνη. Δεν αληθεύει η πληροφορία που επαναλαμβάνεται ότι στη συνέχεια είχε καθηγητή τον Βενιαμίν τον Λέσβιο, ο οποίος πέθανε το 1824 και από την έκρηξη της Επανάστασης βρισκόταν στην Ελλάδα. Λέγεται επίσης ότι διετέλεσε μαθητής του Νεοφύτου Δούκα (1760-1845), πληροφορία που δεν επιβεβαιώνεται από ασφαλή πηγή. Το 1832 ο νεαρός Κουμανούδης ακολουθώντας τον πατέρα του που προσπαθούσε να του βρει δασκάλους, εγκαταστάθηκε στην υπό ρωσική κατοχή Σιλίστρια (βυζ. Δορύστολον) της Ρουμανίας, κοντά στον από τη μητέρα του θείο Γ. Καραμούζη, έμπορο και διορισμένο από τους Ρώσους δήμαρχο της πόλης. Βλέποντας την αγάπη του νέου προς τα γράμματα και την αντιπάθειά του προς το οικογενειακό επάγγελμα του εμπόρου ο θείος του τον χρησιμοποίησε, παρά τη μικρή ηλικία του, επί δύο χρόνια ως γραμματέα και διερμηνέα του εξ αιτίας της γνώσης που είχε της τουρκικής και της σερβικής γλώσσας. Ο προικισμένος με το ταλέντο της εκμάθησης ξένων γλωσσών Στέφανος επωφελήθηκε της διαμονής του στη Σιλίστρια και έμαθε τα ρωσικά. Το 1835 ο πατέρας του τον ανακάλεσε στο Βελιγράδι, από όπου πήγε στο Μόναχο. Εκεί επί δύο χρόνια μάθαινε γερμανικά και λατινικά. Στη Φιλοσοφική Σχολή γράφτηκε, όπως λέγεται, χωρίς εξετάσεις· καθηγητές είχε τον F. Thiersch (1784-1860), τον μεγάλο φιλόλογο και στενότατα συνδεδεμένο με τα μετεπαναστατικά ελληνικά πράγματα και την ελληνική αρχαιολογία και την Εταιρεία, τον δεινό στην ελληνική ρητορική Leonhard Spengel (1803-1880) και τον φιλόσοφο και ποιητή Φρειδερίκο Γουλιέλμο Schelling (1775-1854). Στο Μόναχο έμεινε τέσσερα χρόνια. Το 1839 λέγεται ότι πήγε στη Λειψία, όπου έμεινε κάποιο διάστημα, και το 1840-1842 φοιτά στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου με καθηγητή τον Αύγουστο Boeckh (1785-1867), τον μεγάλο φιλόλογο και θεμελιωτή της νεώτερης επιγραφικής, δημιουργό του Corpus Inscriptionum Graecarum της Πρωσικής Ακαδημίας, του οποίου οι σχέσεις με την Ελλάδα ήταν στενές. Ο Boeckh για τη σύνταξη του Corpus μεταχειρίστηκε τις υπηρεσίες του Πιττάκη, είχε δε και αραιές σχέσεις με την Εταιρεία, της οποίας ήταν αντεπιστέλλον μέλος από την αρχή. Άλλος καθηγητής του στο Βερολίνο ήταν ο Κάρολος Ritter (1779-1859), συνιδρυτής με τον Αλέξανδρο Humboldt (1769-1859) της λεγομένης συγκριτικής γεωγραφίας και θαυμαστής του Ρήγα. Ο επόμενος σταθμός στις σπουδές του Κουμανούδη ήταν το Παρίσι, όπου έμεινε μεταξύ 1842 και 1843. Εκεί σπούδασε στη Σορβόνη και στο Collège de France φιλολογία. Από το Παρίσι πήγε στη Ρώμη και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας για να γνωρίσει τα μνημεία. Το 1843 βρίσκεται στο Βελιγράδι. Το 1845 τυπώνει με έξοδα του αδελφού του Ιω.

Κουμανούδη το πρώτο του έργο μη βάζοντας το όνομά του ολόκληρο αλλά τα αρχικά Σ. Α. Κ., τα οποία αργότερα θα γίνουν πολύ γνωστά. Το μικρό βιβλίο του Κουμανούδη (67 σελίδες) έχει τον τίτλο «Πού σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερα. Προσετέθησαν και δύο πραγματεΐαι Ιωάννου Βικελεμάννου περί τέχνης, εκ του Γερμανικού» και απηχεί τις αντιλήψεις του για την τέχνη και την αρχαιολογία, την πρακτική εφαρμογή των οποίων θα διαπιστώσουμε τα επόμενα χρόνια όταν ως γραμματέας της Εταιρείας και κύριος αρμόδιος και υπεύθυνος για την αποκάλυψη των μνημείων θα τις εφαρμόσει προκαλώντας έντονες αντιρρήσεις ακόμη και κατακρίσεις. Στο Βελιγράδι έμεινε ενάμισι χρόνο εξ αιτίας οικονομικών δυσκολιών. Δεν δέχτηκε δημόσια θέση που του προσφέρθηκε και ασχολήθηκε εκτός από το τύπωμα του πρώτου του βιβλίου με μεταφράσεις φιλοσοφικών και κοινωνικών έργων από τα γερμανικά και τα γαλλικά και τη σύνθεση ποιημάτων, που θα δημοσιεύσει αργότερα. Στην Αθήνα φθάνει στις 3 ή 4 Σεπτ. 1845 αποφασισμένος να εγκατασταθεί σε αυτήν και να σταδιοδρομήσει. Όπως προκύπτει από όλες τις περι Στ. Κουμανούδη βιογραφικές πληροφορίες, παρά τις πολυετείς σπουδές του στο εξωτερικό δεν έφερε μαζί του κανένα επίσημο δίπλωμα ή πιστοποιητικό κι όταν ζήτησε από το ελληνικό Πανεπιστήμιο να υποστεί τις νόμιμες εξετάσεις για να λάβει το απαραίτητο για τη μετέπειτα σταδιοδρομία του πτυχίο, οι καθηγητές αρνήθηκαν να τον εξετάσουν χωρίς τις απαραίτητες βεβαιώσεις φοιτήσεως. Έτσι έμεινε, κατά την επαναλαμβανόμενη φράση, «ανεξέταστος και απτυχίωτος καθ' άπαντα αυτού τον βίον».

Στην Αθήνα του προσφέρθηκε θέση καθηγητή στο γυμνάσιο της Πάτρας την οποία δεν δέχτηκε. Η γνωριμία του, όπως φαίνεται, στο Παρίσι με τον Κωλέττη, όπου ήταν πρεσβευτής κατά το διάστημα 1835-1843, τον βοήθησε να παρακάμψει τις γραφειοκρατικές δυσκολίες για την απόκτηση θέσεως στο Πανεπιστήμιο, γιατί διορίζεται υφηγητής της λατινικής φιλολογίας στις 22 Οκτ. 1845. Έκτακτος καθηγητής έγινε στις 5 Σεπτ. 1846 και τακτικός στις 18 Αυγ. 1854. Η εκλογή του μαθήματος της λατινικής φιλολογίας από τον Κουμανούδη οφείλεται στην πεποίθησή του, όπως τη διατυπώνει ο Βάσης, «ότι η παιδεία των νεωτέρων Ελλήνων άνευ των ελληνικών γραμμάτων είναι ατελής και ότι τότε μόνον θα δυνηθώμεν να είπωμεν μετ' αληθείας ότι μετέχομεν του κατά την Ευρώπην πνευματικού βίου, όταν οικειωθώμεν προς τα Λατινικά γράμματα και διά τούτων προς τον πνευματικόν βίον των παλαιών Ρωμαίων, ών πνευματικόν τέκνον είναι η νεωτέρα Ευρώπη».

Ο Κουμανούδης έλαβε ως σύζυγο το 1850 την Αικατερίνη Πέτρου Νικολοπούλου από τη Ζάκυνθο (1832-1889), από την οποία απέκτησε τρεις γιους, τον Αθανάσιο (1851-1899), τον Πέτρο (1854-1939), τον Ιωάννη (1859-1921) και μια κόρη, την Άννα (1862-1891).

Κατά τα Ιουλιανά του 1863 ο Κουμανούδης με τη γυναίκα του, τον δωδεκάχρονο Αθανάσιο, τον εννιάχρονο Πέτρο, τον τετράχρονο Ιωάννη και την ενός έτους Άννα πήγαν στη Ζάκυνθο έως όπου ηρεμήσει η Αθήνα. Τότε, το καλοκαίρι, κλέφτες του διέρρηξαν το σπίτι στην Αθήνα και του αφαίρεσαν μικρή συλλογή νομισμάτων, των οποίων σώζεται χειρόγραφος κατάλογος φτιαγμένος από τον ίδιο όπου είναι «απεικονισμένα τη ίδια μου χειρί». Ο Κουμανούδης έκανε ωραία αρχαιολογικά σχεδιάκια με πένα και μελάνι, συνήθιζε δε να σχεδιάζει, ίσως κατά τη διάρκεια συνεδριάσεων, αντρικά (και λίγα γυναικεία) εικονικά κεφάλια μιας επαναλαμβανόμενης τεχνοτροπίας, συνήθως από τα πλάγια, με γρυπή μύτη, γένια και δύσθυμη έκφραση.

Σημαντικό στοιχείο του βίου του Κουμανούδη είναι η εκπαίδευση του νεαρού βασιλιά Γεωργίου από τον Νοέμβριο του 1863. Κατά σύσταση του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον υπασπιστή τού Γεωργίου Σπόνεκ ανατέθηκε στον Κουμανούδη η εκπαίδευση του όχι πολύ μορφωμένου και εντελώς ανίδεου των ελληνικών πραγμάτων βασιλιά. Η διδασκαλία διήρκεσε ως τους γάμους του βασιλιά με την Όλγα, η

οποία τον διαδέχτηκε ως μαθήτρια του Κουμανούδη. Σχέσεις ανέπτυξε ο Κουμανούδης και με τον Ιωάννη του Γλύξμπουργκ, θείο του βασιλιά και αντιβασιλιά κατά το διάστημα της απουσίας του Γεωργίου από την Ελλάδα για τους γάμους του και με τον Γερμανό στρατηγό δούκα του Μέκλεμπουργκ Σβερίν. Από την εμπιστευτική και από κάθε άποψη σημαντική του θέση ως διδασκάλου των βασιλέων ο Κουμανούδης δεν διανοήθηκε να επωφεληθεί και το σημειώνει σε ένα σημείωμά του πως ένα από τα κατορθώματά του στη ζωή ήταν «αβλάβεια εν τη θέσει μου ως διδασκάλου των ΑΑ. ΜΜ.».

Το 1867 βρίσκουμε τον Κουμανούδη εθνοφύλακα του βου λόχου του 5ου τάγματος Εθνοφυλακής με μπλε μπλούζα και κασκέτο να μετέχει τακτικά, όπως βεβαιώνει ο γιος του Πέτρος, στα κυριακάτικα γυμνάσια, τα οποία εκτελούσε με ζήλο και προθυμία, κατά τον Ράδο.

Ο Κουμανούδης δίδασκε στο Πανεπιστήμιο λατινική φιλολογία, γραμματολογία και ρωμαϊκή αρχαιολογία επί σαράντα χρόνια. Το 1870/ 71 εκλέχτηκε, χωρίς να το επιδιώξει, πρύτανης, αξίωμα που δεν δέχτηκε γιατί το θεωρούσε ξένο προς τα ενδιαφέροντά του και τα πραγματικά του καθήκοντα. Το 1880 με τον θάνατο του Φιλίππου Ιωάννου τέθηκε θέμα νέου διευθυντή του Φιλολογικού Φροντιστηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής και το Υπουργείο, παραμερίζοντας τον Κουμανούδη που δίδασκε σε αυτό από την εποχή που συστήθηκε, τοποθέτησε τον Κ. Κόντο που είχε στενούς δεσμούς με την κυβέρνηση Τρικούπη. Τούτο προκάλεσε την παραίτηση του Κουμανούδη, που το θεώρησε αδικία και παραγνώριση της ελληνομαθείας του.

Το 1886 παραιτήθηκε από τη θέση του καθηγητή. Οι μαθητές του τον τίμησαν ιδρύοντας στο Πανεπιστήμιο τη μαρμάρινη εικόνα του με τούτη την επιγραφή: STEPHANUM CUMANUDEM V. C. OFFICIUM PROFESSORIS L. L. PER XL ANNOS EGREGIE ADMINISTRATUM DEPONENTEM HAC IMAGINE HONORAVERUNT DISCIPULI.

Ο μισθός του καθηγητή Πανεπιστημίου δεν επαρκούσε για τη συντήρηση της πολυμελούς οικογένειάς του και αναγκάστηκε να εργαστεί παράλληλα και σε σχολεία. Δύο από αυτά, του Βάφα και του Αντωνιάδου, αναφέρει σε σημείωμά του ο ίδιος. Ως γραμματεύς της Εταιρείας έπαιρνε κάποιο επίδομα, που το έδωσε αυτοβούλως η κυβέρνηση, για την επιμέλεια του μουσείου του Βαρβακείου.

Παράλληλα προς τα πανεπιστημιακά του καθήκοντα ο Κουμανούδης αφιέρωσε εξ ίσου μεγάλο μέρος του χρόνου του στη συστηματική φροντίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πολύ νέος ακόμη, το 1851, εκλέγεται μέλος του Επιστημονικού Συλλόγου και το 1852, επί προέδρου Γλαράκη, εκλέγεται μέλος της Εφορείας. Τον επόμενο χρόνο, 1853, εκλέγεται αντιγραμματεύς. Τις χρονιές αυτές δεν εκδηλώνει ιδιαίτερη δραστηριότητα στα πράγματα της Εταιρείας. Μεσολαβεί το νεκρό διάστημα 1854-1858. Το 1858 διαπιστώνοντας ο Κουμανούδης ότι ο θάνατος της Εταιρείας είναι κάτι το οριστικό, αποφασίζει στις 17 Φεβρουαρίου με τον Ηλ. Σταθόπουλο και τον Ιω. Παπαδάκη να ιδρύσουν νέα εταιρεία με σκοπό τη σύσταση αρχαιολογικού Μουσείου. Τα μέλη της θα πλήρωναν ένα λεπτό την ημέρα. Στις 2 Απρ. ζητά από τον υπουργό Χριστόπουλο με αίτηση την αναγνώριση της εταιρείας αυτής, την οποία ο Χριστόπουλος χαρακτήρισε ανάσταση της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Προσπάθειες του Κουμανούδη για επίσπευση της αναγνώρισης δεν τελεσφόρησαν αλλά, όπως λέγει, «ιεροκρυφίως ύστερον εν μηνί Ιουλίω λήγοντι ανέστησεν ο υπουργός την αρχαιολ. Εταιρίαν διά Βασιλ. διατάγματος, ίνα διαφύγη την ανάγκην να εγκρίνη την ημετέραν αίτησιν». Το ελάχιστο ποσό που είχε μαζευτεί από τις μονόλεπτες καθημερινές εισφορές, 22.84 δρχ., χρησιμοποιήθηκε για την αγορά αρχαίων.

Στις αρχαιρεσίες της αναβιωμένης Εταιρείας του 1858 ο Κουμανούδης εκλέγεται πάλι μέλος της Εφορείας, αρνείται όμως να δεχθεί την εκλογή του προτιμώντας να παραμείνει απλός εταίρος. Με το

1859 αποκτά η Εταιρεία την οριστική σταθερότητα, που εκφράζεται με την εκλογή του Φιλίππου Ιωάννου ως προέδρου και του Κουμανούδη ως γραμματέως, αξίωμα που θα διατηρήσει χωρίς διακοπή και χωρίς αμφισβήτηση ως τις 29 Δεκ. 1894, όταν έπειτα από μία θριαμβευτική εκλογή θα παραιτηθεί και θα αποσυρθεί οριστικά από τα πράγματα της Εταιρείας μέχρι του θανάτου του, στις 20 Μαΐου 1899. Μετά την αποχώρησή του από την Εταιρεία ο Κουμανούδης δεν αναμείχτηκε σε δημόσια πράγματα. Ασχολήθηκε με τη σύνταξη και το τύπωμα του μεγάλου έργου «Συναγωγή Νέων Λέξεων υπό των λογίων πλασθιστών από της αλώσεως μέχρι των καθ ημάς χρόνων», του οποίου πρόλαβε να δει τα πρώτα τυπογραφικά δοκίμια.

Δεν γνωρίζω τη μορφή του παρά μόνο από την προσωπογραφία του στο Πανεπιστήμιο, έργο του ζωγράφου Νικ. Αλεκτορίδη (1874-1909) που έγινε οπωσδήποτε από φωτογραφία, εκείνη που δημοσιεύτηκε στο «Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος» και την προτομή του στην Εταιρεία, από πρόπλασμα του Βισάρη. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν τον Κουμανούδη διαφορετικά όχι μόνο στα τυπικά χαρακτηριστικά αλλά και στην έκφραση του εσωτερικού κόσμου. Νεκρολογία στην Παλιγγενεσία τον περιγράφει: «τον συνήντων, τον απλοϊκόν γέροντα, συχνότατα εις τον κήπον του Ζαππείου. Μόνος πάντοτε με την μακράν κατάλευκον γενειάδα, ήν κατά το γήρας αφήκε, με τον υψηλόν πάντοτε πύλον - δεικνύοντα και αυτόν το αρχαϊκόν του ύφος - με τας χείρας εμπρός συμπεπλεγμένας ως εν προσευχή βαινόντα όπου εδεικνύετο κανείς λίθος αρχαίος, καμμία επιγραφή κάτι τι το οποίον δι όλον τον άλλον κόσμον τον πλημμυρούντα χάριν περιπάτου την πλατείαν του Ζαππείου ήτο εντελώς αδιάφορον, δι αυτόν όλως απετέλει εντρύφημα».

Ο θάνατος του Κουμανούδη προήλθε από σύντομη ασθένεια έπειτα από πτώση. Κατά τη διήγηση του Κ. Ράδου τον Κουμανούδη επισκέφθηκε πριν από τον θάνατό του ο παλιός του μαθητής βασιλιάς Γεώργιος και τον συντρόφευσε. Η κηδεία του έγινε στις 20 Μαΐου 1899, στις 5 το απόγευμα, από το σπίτι του της οδού Ζαλοκώστα 8, στην περιοχή του Βοΐδοπνίχτη, όπως λεγόταν τότε εξ αιτίας του ρέματος των οδών Δημοκρίτου και Λυκαβηττού. Στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου Καρύκη υποδέχτηκε τον νεκρό ο βασιλιάς Γεώργιος, που έφυγε μετά την ακολουθία αφού ασπάστηκε τον άψυχο δάσκαλό του. Λόγο εκφώνησε ο πιστός του φίλος Δ. Φίλιος και στεφάνια κατατέθηκαν, παρά τη ρητή του απαγόρευση, αρκετά. Ανάμεσα σε αυτά του βασιλιά, του Γερμανικού Ινστιτούτου και της Αυστριακής Αρχαιολογικής Σχολής.

Στον τάφο του στο Α΄ νεκροταφείο είναι ιδρυμένη μαρμάρινη στήλη με δύο απλούς ρόδακες, κυρτό κυμάτιο και άβακα που επιστέφεται από πλούσιο ανθέμιο, αντίγραφο επιτύμβιας αττικής στήλης του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π. Χ., με την επιγραφή Στέφανος / Αθανασίου Δ. / Κουμανούδης / Αδριανοπολίτης. Πιο χαμηλά είναι χαραγμένη, σύμφωνα με την επιθυμία του, η φράση αίνος και δόξα τω θεώ.

Η εξέταση και ανάλυση του έργου του Κουμανούδη είναι εγχείρημα μεγάλο και έξω από τα όρια μιας σύντομης σκιαγραφίας του, που ήδη γίνεται μακρότερη του δέοντος. Η σημασία της προσωπικότητάς του όμως και το μέγεθος της τύχης που είχε η Εταιρεία να τον έχει γραμματέα επί 35 χρόνια επιβάλλουν τη μνεία μερικών πραγμάτων, που τα στοιχεία τους βρίσκονται σκορπισμένα ή είναι απρόσιτα. Για ευκολία το έργο του Κουμανούδη μπορούμε να το χωρίσουμε στα εξής μέρη: το πανεπιστημιακό και το κριτικό, το λεξικογραφικό, το ποιητικό και το αρχαιολογικό, που χωρίζεται και αυτό στο καθαρά εκδοτικό- επιστημονικό, το ανασκαφικό και το διοικητικό. Υπάρχει έργο του που δεν περιλαμβάνεται στις παραπάνω κατηγορίες, οι σκέψεις του που κατέγραφε ή οι κρίσεις, τα «εις εαυτόν», τα σατιρικά του κείμενα.

Το πανεπιστημιακό του έργο είναι αδύνατον να εξεταστεί αφενός γιατί λείπει, όπως παρατηρήθηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά, μια εσωτερική ιστορία του Πανεπιστημίου, αφετέρου γιατί το πανεπιστημιακό-διδασκτικό έργο ενός καθηγητή μόνο ένας μαθητής του μπορεί να το περιγράψει, να το αξιολογήσει και να το κρίνει. Δεν μας σώζεται καμιά τέτοια διήγηση και τη στάση του απέναντι στα προβλήματα τα εκπαιδευτικά και τα πανεπιστημιακά μπορούμε να τη μάθουμε μελετώντας τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Φιλοσοφικής Σχολής και της Συγκλήτου και ξεφυλλίζοντας τις εφημερίδες της εποχής, κάτι πολύ δύσκολο ακόμη. Βασιζόμαστε λοιπόν για αυτό στην κρίση του Βάση, ο οποίος υπήρξε μαθητής του.

Το λεξικογραφικό του έργο είναι μεγάλο και καίριας σημασίας. Ο Κουμανούδης ήταν λεξικογράφος γεννημένος. Αναλύοντας στον πρόλογο του λεξικού του «Συναγωγή λέξεων αθησαυρίστων εν τοις ελληνικοῖς λεξικοῖς» τον τρόπο εργασίας του λέγει τούτα: «Ειρήσθω λοιπόν, ότι προς την των ούτω παρεωραμένων λέξεων διάγνωσιν είναι χρεία να εθίση τις το όμμα του, τό τε σωματικόν και το διανοητικόν, να ενεργή κατά τινα ειδικόν και άμεσον τρόπον, ή, να είπω άλλως, είναι χρεία ο λεξιλόγος να οσμάται το συχνόν, το σπάνιον ή το άπαξ ειρημένον. Ταύτην δε την έξιν παρέχει μεν η πολυαναγνωσία και το ισχυρόν μνημονικόν, αλλ όχι άνευ ειδικής τινος ασκήσεως εφ ικανόν χρόνον. Τοιαύτης ασκήσεως μέρος τι εγώ προσπορισάμενος και χωρίς να αντιποιώμαι πολυαναγνωσίας και ισχυρού μνημονικού, ηδυνήθην να ποιήσω την Συναγωγήν ταύτην. Είμαι δε σχεδόν βέβαιος, ότι και άλλοι βιβλιακώτεροι εμού εποίησαν τοιαύτας, αλλά δεν προέβησαν εις έκδοσιν, διότι, φαίνεται, ήθελον να τας παρουσιάσωσιν εις το κοινόν ευσταλεστέρας. Εγώ έχων γνώμην, ότι οι άνθρωποι ως βραχύβιοι πρέπει μετριώτερον να φιλοδοξώσιν, αν των συγχρόνων θέλωσι την ωφέλειαν, εποίησα άλλως. Ίνα μη επί πολύ ή και διά παντός αναβληθή συντέλεις του έργου τοιαύτη, οία να ευχαριστή ολοσχερώς την φιλοτιμίαν μου απεφάσισα την νυν έκδοσιν αυτού, όπως δήποτε κατηρτισμένου». Επεξηγεί δε σε σημείωση τις συνέπειες της ενασχόλησης με τη λεξικογραφία και των αποτελεσμάτων που μπορεί αυτή να έχει πάνω στο πνεύμα του λεξικογράφου και την ψυχική του κατάσταση: «Ίνα είπω αληθώς παν ό, τι αισθάνομαι, λέγω, ότι δεν θεωρώ πολύ αξιοζήλωτον τον προσπορισμόν της εν λόγω ασκήσεως. Είναι μεν αύτη χρησίμη τη φιλολογία καθόλου, εις αυτόν δε τον φιλόλογον φέρει τινά βλάβην, καθόσον τον συνεθίζει να μη πολυπροσέχη εν ταις μελέταις του εις την των νοημάτων συνέχειαν, να θηρεύη δε μάλλον λέξεις, τας μεινάσας απαρατηρήτους παρ άλλων. Εδώ συμβαίνει πως το του ρητού «άλλοις υπηρετών αναλίσκομαι», όπερ είδά ποτε γεγραμμένον υπό εικόνα κηρίου ανημμένου, εν τη προμετωπίδι της ά΄ εκδόσεως του Ελλην. λεξικού του Ανθ. Γαζή και μῦ έκαμε πολλήν εντύπωσιν. Όστις λοιπόν των ημετέρων ομοτέχνων θέλει να ζήση και διά τον εαυτόν του και να δυναμωθή διά εννοιών και γνώσεων φυσικών, λογικών και ηθικών προς απόκτησιν του όσον ένεστι τελείου ανθρωπισμού, ας μη παραδοθή, τον συμβουλεύω, δι όλου του βίου του εις τοιαύτας λεξιθηρικές μελέτας και ασκήσεις αποκλειστικώς».

Τέσσερα είναι τα μεγάλα του λεξικογραφικά έργα: 1) «Λεξικόν Λατινοελληνικόν» του Ερρίκου Ουλερίχου, του προκατόχου του στο Πανεπιστήμιο, το οποίο σε αλληπάλληλες εκδόσεις διασκεύασε και αύξησε, ώστε ο Βάσης κρίνοντάς το με συντομία λέγει ότι «η τετάρτη έκδοσις προς την πρώτην την του Ουλερίχου παραβαλλομένη δύναται να θεωρηθή όλως νέον βιβλίον. Του βιβλίου τούτου δεν είναι μόνον η διδασκτική αξία μεγίστη, αλλά και η επιστημονική, διότι είναι κατά τον πλούτον των εν αυτώ υπαρχουσών λέξεων και φράσεων το τελειότατον των πρώποτε εκδοθέντων τοιούτων λεξικών». Με το λεξικό αυτό ασκήθησαν όλες, ως σήμερα, οι γενεές των Ελλήνων που ασχολήθησαν με τα λατινικά. 2) Η συμβολή του στη σύνταξη της έκδοσης του 1862 του λεξικού του W. Pape βελτιωμένου από τον G.

Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, που διακρίνεται με το αρχικό Κ. σε κάθε λήμμα. Δεν έχω ακόμη ξεκαθαρίσει πόσες ακριβώς λέξεις έχει προσφέρει ο Κουμανούδης στο λεξικό αυτό, πρόχειρα όμως διαπίστωσα πως οι περισσότερες που δίνει είναι άγνωστα ονόματα που προέρχονται από επιγραφές ή λατινικά κείμενα. Κρίνοντας από μικρό μέρος του λεξικού που έχω ερευνήσει υπολογίζω ότι η συμβολή σε νέα ονόματα ξεπερνά τη χιλιάδα. 3) «Συναγωγή λέξεων αθησαυρίστων εν τοις ελληνικοίς λεξικοίς, εν Αθήναις 1883», όπου παραθέτει, όπως ο ίδιος λέγει, 7506 νέες λέξεις που δεν υπήρχαν στον Θησαυρό του Στεφάνου ούτε εκτός ολίγων εξαιρέσεων, σε άλλα λεξικά, όπως του Sophocles ή άλλων. 4) «Συναγωγή Νέων Λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ ημάς χρόνων, Βιβλιοθήκη Μαρσλή, εν Αθήναις 1900», έργο μεταθανάτιο (είδε μόνο τα οκτώ πρώτα τυπογραφικά), που επιμελήθηκε ο γιος του Πέτρος. Είναι μεγάλη η σημασία του λεξικού αυτού και δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί στον εδώ περιορισμένο χώρο. Η σύνταξή του δεν ήταν μια απλή επιστημονική εργασία για τον Κουμανούδη αλλά εκπλήρωση της πίστης του στον πλούτο και τη δύναμη της γλώσσας μας, που θα αποδείκνυε κατά τη φράση του «αυτό και θα ειπή γλώσσα ζωντανή, να έχη εις κάθε χρόνον τα δικά της». Ο μαθητής του Βάσης τονίζει στη νεκρολογία που του έκανε το 1899 ότι σκοπός του Κουμανούδη ήταν να γίνει φανερό «ότι η ελληνική γλώσσα ουδέποτε απέβαλε την ζωήν και γονιμότητα αυτής, αλλά διατελεί αεί ζώσα, και νέα αεί δημιουργήματα κατά τας εκάστοτε εμφανιζομένας νέας πνευματικής ανάγκας παράγουσα».

Ο Κουμανούδης υπήρξε ποιητής. Ήδη από τα νιάτα του, το 1845, είχε γράψει «Σειρά σονέττων εις Βενετίαν», που ανήκουν στη ρομαντική ποίηση αλλά «η διαύγειά τους και η γλωσσική τους λιτότητα τα παρουσιάζουν πρωτοποριακά της νέας ποίησης που θα ρθεί» (Κ. Θ. Δημαράς). Το κύριο ποιητικό του έργο, που το αγαπούσε πολύ, ήταν ο Στράτης Καλοπίχειρος, μακρότατο ποίημα που σήμερα βρίσκεται έξω από τις προτιμήσεις των αναγνωστών, έχει όμως ενδιαφέρον, τουλάχιστον ιστορικό, για τον γνώστη της εποχής κατά την οποία εκτυλίσσεται.

Περισσότερο ασχολήθηκε με την κριτική, είτε ως μέλος ή εισηγητής επιτροπής διαγωνισμών, είτε ως κριτής βιβλίων. Τα ενδιαφέροντά του άλλωστε ήταν ποικίλα. Αρχίζοντας με προβλήματα της τέχνης, που έθιξε στο πρώτο του βιβλίο, συνέχισε με τη φιλολογική και ιστορική κριτική της «Συμαΐδος» του πλαστογράφου Σιμωνίδου, με τη Λατινική φιλολογία, τον Πίνδαρο. Έκανε δριμεία κριτική του βιβλίου «Η Κωνσταντινούπολις» του Σκαρλάτου Βυζαντίου, έδωσε ωραία περιγραφή της Αθήνας του 1854, διόρθωσε αρχαίους συγγραφείς, ασχολήθηκε με την νεοελληνική σύνταξη, την παιδαγωγική, τα σχολικά βιβλία, μετέφρασε σέρβικα δημοτικά τραγούδια, έγραψε για την ινδική μουσική.

Ο Κουμανούδης υπήρξε μορφή ξεχωριστή στον 19ο αιώνα, συνεχιστής και διάδοχος του Κωνστ. Ασωπίου. Με τις απόψεις που έχει για τον αρχαίο κόσμο αντιδρά προς τον Παπαρρηγόπουλο και τον Βυζάντιο. Εκπρόσωπος του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, κηρύσσει με το πρώτο του τυπωμένο έργο τη στροφή προς τη Δύση, όπου θα ξαναβρούμε τον ελληνισμό της αρχαιότητας μέσω της ευρωπαϊκής σοφίας.

Το αρχαιολογικό έργο του Κουμανούδη είναι το μεγαλύτερο σε όγκο. Από τα δημοσιεύματά του, μεγάλα σε έκταση ή όχι, που έχω ως τώρα αποθησαυρίσει, τα περισσότερα είναι αρχαιολογικά, δημοσιεύσεις γλυπτών, αγγείων ή άλλων αρχαίων, οι ετήσιες εκθέσεις της Εταιρείας, όπου μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ανάπτυξη της σκέψης του και της δεοντολογίας του και από αυτά τα πιο πολλά είναι δημοσιεύσεις επιγραφών μέσα στις οποίες κυριαρχεί το βιβλίο «Αττικής επιγραφαί Επιτύμβιοι, εν Αθήναις 1871». Η περιγραφή του αρχαιολογικού έργου και της αρχαιολογικής δράσης του Κουμανούδη είναι δύσκολο να γίνει σε περιορισμένο χώρο, γιατί το υλικό είναι τεράστιο: τα

δημοσιεύματά του, η ανασκαφική του εργασία και η διοικητική του - ως την ονομάσουμε έτσι - δράση, που φαίνεται από τα έγγραφα της Εταιρείας, τα πρακτικά του Συμβουλίου της που τηρούσε αυτός με απaráμιλλο τρόπο και οι προσωπικές ενέργειες που έκανε, παραστάσεις στον βασιλιά, τους πρωθυπουργούς, τους υπουργούς, για το συμφέρον των αρχαίων. Μέσα στα 35 χρόνια της γραμματείας του (1859-1894) είχε παραστεί σε 778 συνεδριάσεις του Συμβουλίου και συνελεύσεις (δεν έλειψε παρά σε ελάχιστες, έξι συνολικώς), των οποίων είχε κρατήσει τα πρακτικά. Ως το 1877 συνέτασσε μόνος του τους καταλόγους των αρχαίων της Εταιρείας και κατόπιν σε συνεργασία με τον γιο του Αθανάσιο. Την ετήσια πρόοδο την αναφέρει τακτικά στις λογοδοσίες του, σημειώνοντας τον αριθμό όπου είχε φθάσει ο κατάλογος. Τα ημερολόγια των ανασκαφών που επέβλεψε ο ίδιος, Σερπεντζέ (Ασκληπιείο, στοά Ευμένους), Βιβλιοθήκης Αδριανού, Ρωμαϊκής Αγοράς, Διπύλου-Κεραμεικού, Θεάτρου Διονύσου, Ολυμπιείου, Στοάς του Αττάλου, για να αναφέρω μόνο τις πολύ σημαντικές, δεν είναι συνταγμένα με τον τρόπο που επιθυμούμε σήμερα, έχουν όμως στοιχεία που πιθανότατα δεν θα συναντήσουμε στα σημερινά και είναι πολύτιμα για τις πληροφορίες που διασώζουν. Τις επιγραφές που δημοσιεύει δεν τις πλουτίζει με πολλά σχόλια, τα θεωρεί περιττά. Πιστεύει πως είναι προτιμότερη η γρήγορα παρουσίαση όλων των μνημείων που αποτελούν ιστορικό και φιλολογικό υλικό πολύτιμο για την επιστήμη, παρά η εκλεκτική δημοσίευση, με σοφά σχόλια, λίγων.

Ήταν αυστηρός στη δουλειά του, προσεκτικός παρατηρητής των ανθρώπων, λογικός στις ενέργειές του και μετριοπαθής. Είχε το αίσθημα του χιούμορ, όπως φαίνεται από παρατηρήσεις του στα πρακτικά του Συμβουλίου ή στα περιθώρια βιβλίων. Τον θυμό του δεν τον εξωτέρικευε, ήταν άτεγκτος όμως σε θέματα προσωπικής τιμής, όπως έδειξε με την παραίτησή του το 1880 από το Φιλολογικό Φροντιστήριο και το 1894 από το αξίωμα του γραμματέως της Εταιρείας. Έγραφε τις σκέψεις του ή τις παρατηρήσεις του σε σημειώματα που ο Κ. Θ. Δημαράς εύστοχα ονόμασε «εις εαυτόν». Πολύτιμα καθ' εαυτά μας δείχνουν τη στάση ενός μεγάλου πνεύματος απέναντι σε προβλήματα του καιρού του.

Στο αρχαιολογικό και πανεπιστημιακό έργο του Κουμανούδη ανήκει και η θητεία του ως συνδιευθυντή στο περιοδικό Φιλίστωρ (4 τόμοι, 1861-1863) και Αθήναιον (10 τόμοι, 1872-1891), στο πρώτο με τον Κ. Ξανθόπουλο και Δ. Ι. Μαυροφρύδη και στο δεύτερο με τον Ευθ. Καστόρχη.